Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller

Death and Dead Body Rites and Rituals in Turkish Culture

Rites et rituels concernant la mort chez les Turcs

Ruhi ERSOY

ÖZET

Ölüm olgusu Türk kültüründe geniş bir yer işgal eder. Hem İslam öncesi hem de günümüzde, günlük hayatta ölüm, çok önemli bir konudur. Bu makalede, ölümün Türkiye'deki dini ve kültürel yönü incelenecektir. Bu konular şunlardır: ölümü haber veren ve ölümü engelleyen inanç ve uygulamalar, ölüm anında gözlemlenen inanç ve uygulamalar, ölünün defne hazırlanması, defin sonrası inanç ve uygulamalar.

Anahtar Kelimeler

Tanrıcılık, ölüm, nekromansi, başsağlığı.

ABSTRACT

The phenomenon of death occupies very îarge place in Turkish culture. in daily life it is an important issue, both in the pre-Islamic period and Islamic modern times. This article investigates religious and cultu-ral aspects of the death in Turkey: Superstitions signifying and portending death, rites and rituals performed at the time of death, preparation of the dead for its disposal, its burying and beliefs, rites and rituals related to post-burial customs.

Key Words

Tengrism, death, necromancy, condolance.

Giriş

Ölüm; doğum ve evlenme gibi kişinin hayatında karşılaştığı en önemli olaylardan bir tanesidir. Bu olgu, kişisel olmakla birlikte, toplumu ilgilendiren bir olay olmasından dolayı da, değişik bilim dallarında değişik yöntemlere göre konu edilip incelenmektedir. Örneğin, tıp, din, arkeoloji, etnoloji, antropoloji, folklor, edebiyat vs.

Bu olgunun etrafındaki inanç ve uygulamaları olgunun bağlamındaki milletin gelenek ve görenekleri etkilemiştir (Nirun ve Özönder, 1990:251-264). Biz bu çalışmada, günümüz Anadolu'sunda geleneğin şekillendirmiş olduğu ölüm ve ölü etrafında oluşan inanç ve uygulamaları önce tasvir edecek, daha sonra da

Halk Bilimi yöntemlerine göre analizini yapıp mümkün olduğunca, her bir olgunun anlamını bulmaya çalışacağız.

Bu anlama işine, ilk önce Türk Kültür tarihi boyunca Türklerin sahip olduğu ölüm anlayışı ile başlayacağız. Ardından da günümüzde, Anadolu'da gözlemlenen inanç ve uygulamaları tasvir, tasnif ve bunların analizi ile devam edeceğiz.

A- Türklerde Ölüm

Kaçınılmaz olan ölüm gerçeği karşısında Türkler de "ölüm" olayının nasıl gerçekleştiğine dair, kendilerince bir takım inanca sahip olmuşlardır. Değişik din ve kültür çevresine girmiş olan Türkler, değişik zaman ve coğrafyada değişik ölüm anlayışlarına sahip olmuşlardır, ancak bunların temelini Tengrici-lik (Tanyu, 1978, 9-12; Eroğlu, 2000, 1-21) veya Tengrizm ya da Geleneksel Türk Dini (Günay-Güngör, 1998, 33-44) şekillendirmiştir.1

Bu bağlamda geleneksel inançtaki Türkler ölümü, ruh veya canı ifade eden "tm"m bedenden çıkması biçiminde anlamışlardır.2

Altay ve Yakut Türkleri ruh-can kavramını tın, süne (ya da sür) ve kut kelimeleri ile ifade etmişlerdir. Tın, bütün canlılarda; süne, sadece insanlarda; kut ise, canlı cansız her şeyde bulunur ve bulunduğu şeye kutsallık kazandırır.

Bu anlayışa göre, kut'un bedenden ayrılması ile ölüm gerçekleşmez ama kişideki kutsallık kalkar, sıradanlasın Kut, insan için kesinlikle bir güç ve uzun ömrün vazgeçilmez bir dayanağıdır. Birey onsuz hayatını sürdüremez (insanın kutsalla iç-içe olma durumu ile ilgili inanç ve uygulamaları ileride örneklendireceğiz). Ancak tın bedenden ayrıldığı vakit, bedenin ölümü hemen gerçekleşmiş olur (İnan, 2000, 176).

Kut kelimesi üzerine yapılan açıklama ve tartışmalara Jean-Poul Roux "Altay Türklerinde Ölüm" adlı eserinde geniş yer vermiş olup, bu açıklamada kut'u şu şekilde izah eder;

1- Çadırın açıklığından düşen jelati-nimsi bir madde,

2- Zihin, ruh, hayati güç,

3- Şans,

4- Sürüleri koruyan bir muska ya da nazarlık anlamlarını taşımaktadır (Roux, 1999:36).

Bu tasnifin en büyük özelliği, şimdiye kadar kut kavramının izahında ilk akla gelen "mutluluk" ve "saadetli olma" (Arat, 1979:xxıv-xxvm) ifadelerini göremiyoruz. Bununla birlikte eski metinlerde karşımıza çıkan "ülüg" kelimesinin karşılığı "şans" anlamına yer verilmiştir. "Çadırın açıklığından düşen jelâtinimsi bir madde" ifadesi ile de, bize göre, aileye kutsallık atfedilmektedir.

Türkler, hastalık sonucunda ölümün vuku bulacağına inanmışlar, ancak bunun yanında ölüme karşı direnme ve ölmeme arzusu ile hayata bağlanmışlardır. Şöyle ki, hayattan daha fazla öteki dünyaya değer verip sürekli ölümden bahseden değişik dönemlerde hatta bazen aynı devirde değişik dinlere bağlanan Türkler, sürekli olarak hayata bağlılığı vurgulamışlardır. Bu düşünce çerçevesinde, hastalık zamanlarında hastaya bir tür karantina sistemi uygulamışlar, hastayı tedavi çadırına almışlar, ona, görevlilerin haricindeki kimseleri yaklaştırmamışlardır. Bu uygulama aslında, fiziki hastalığın, başkalarına geçmemesi için düşünülen akli bir tedbirdir. Bizim için buradaki uygulamalardan daha ziyade, olayın inanç tarafı önemli olduğu için, bu konuya bu kadar temas etmekle yetineceğiz.

Türkler sadece Tanrının ebedi olduğuna, insanın ise faniliğine inanır. Orhun Yazıtlarında bu anlayış şu şekilde anlatılmaktadır: "öd tengri yasar, kişi og-lı kop ölüglü törümüş" yani "zamanı Tanrı takdir eder; kişi oğlu hep ölmek için türemiş" (KT-Ş10)® Bu inanç çerçevesinde karşılaşmış oldukları ölüm olayını Türkler tip ve biçimine göre ayrı ayrı kelimeler kullanarak anlatmaya çalışmışlardır. Eski Türk Yazıtlarında, geçen ölümle ilgili kelimeler şunlardır:

Saygı duyulan şahsiyetlerin ölümünü "vefat etmek" anlamında saygılı bir biçimde anlatmak için "kergek bolmak"3, "uçabarmak"4 ile "adrılmak" kelimeleri kullanılırken, düşman ya da avamdan olanların ölümünü ifade etmek için de "ölti", bazen de "adrılmak" kelimeleri kullanılmıştır.

"Kergek bolmak" ifadesi bilim adamlarınca saygılı bir tarzda, vefat etmek olarak algılanırken O. Nedim Tuna, bu ifadeye daha farklı yaklaşır ve "kergek bolmak" sözcüğünü "uçmak" ile öz-deşleştirip kelimenin etimolojik yorumunun yamsıra kavram bütünlüğü içerisinde ve Geleneksel Türk inancı doğrultusunda Barthold'u da kaynak göstererek şu yorumu yapmaktadır:

"Orhun Yazıtlarından ancak şu kadarı malum oluyor ki Türk halk itika-dınca, insanın ruhu öldükten sonra, kuş yahut böcek suretinde tenasüh edermiş. Vefat eden hakkında "uçdı" deniliyor. Malumdur ki Batı Türklerinde de hatta İslamiyet'i kabul ettikten sonra da öldü yerine "şunkar boldı" yani "şahin oldu" ibaresi kullanılıyordu." (Tuna, 1960, 131-148).

Aynı konuda A. İnan da benzer bir ifade kullanmaktadır: "... Manas'ın sineğe benzer canı çıktı, gerçek evine gitti." (İnan, 2000, 182). Fuat Köprülü ise, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adlı eserinde, Yesevilik ve Bektaşilikteki "kuş olmak" menkıbelerini Şamanizm'e bağlayan mühim yorumlar yapmıştır.

Bugün Türkiye'de halk arasında yaşayan Ölümle ilgili bazı deyimler (canı çıktı, ömür kuş gibi gelir gider, hasta zayıf ama canı içinde, kuş gibi uçtu vb.) Geleneksel Türk Dininden günümüze ulaşan kalıntılar olmalıdır.

Şimdi, bu aşamadan sonra günümüzdeki ölüm ve ölü ile ilgili inanç ve uygulamalara geçebiliriz.

B- Günümüzde Ölüm

Anadolu Türklerinde ölüm ile ilgili inanç ve uygulamalar, doğal olarak, değişen coğrafya ve ortamdan etkilenmiş, ancak bir takım noktalarda, kendisim koruyacak ortamları da bulmuştur. Anadolu inanç coğrafya ve ortamının ağırlığını, şüphesiz İslam dini oluşturmaktadır. Bu durumda, ilgili Geleneksel Türk inanç ve uygulamalarının, İslam'ın vermiş olduğu ruhsatlar sayesinde, kendine bir yer bulabildiğini söyleyebiliriz. En azından, ölüm ile deyim ve kavramlar is-lamileştirilmiştir. Ruh, ecel, vade, ahi-ret, cennet, cehennem, defin, sırat köprüsü, Azrail, Münker-Nekir vb. ad ve kavramlar bunlardandır. Bununla birlikte, hemen az önce söylediğimiz gibi, Geleneksel Türk inancının Anadolu İslam coğrafya ve çevresinde kendini korumuştur. Bunun en belirgin örneğinin ölüm fenomeninin her adımında çok açık bir şekilde görülebileceğini söylüyoruz ve bunu da aşağıda örnekleriyle göstermeye çalışacağız.

Bu bölümde ölüm ve ölüyle ilgili inanç ve uygulamalardan kökenleri olanların geçmişten günümüze bir

değerlendirmesini yapacağız. İlk önce, çalışmada kullanacağımız tasnifi verelim.

1- Ölümün Belirtileri ve Bunları Uzaklaştırma ya da Sakınmalarla İlgili İnanç ve Uygulamalar

a- Fizyolojik belirtiler b- Psikolojik belirtiler c- Rüyada görünenlerle ilgili belirtiler

d- Hayvanlarla ilgili belirtiler

e- Nekronıantik belirtiler

f- Doğal olaylarla ilgili belirtiler

2- Ölüm anı ile ilgili inanç ve uygulamalar

3- Devir ve Iskat Uygulaması

4- Ölünün Defni

5- Yas Tutma ve Başsağlığı

6- Anma Günleri ve Bunlarla İlgili İnançlar

a- ölünün ilk akşamı

b- ölünün ilk cuması

c- ölünün ilk haftası

d- ölünün kırkıncı günü

e- ölünün elli ikisi

f- ilk bayramı

g- yıldönümü

Şimdi, bu tasniften sonra, bunların tasvirine geçebiliriz. Bunu yaparken, ilgili tasvirlerde, makale sınırları içerisinde bir-iki örnek vererek yetinmeye çalışacağız. Anadolu'daki inanç ve uygulamaların son şeklindeki örneklerden yola çıkarak belirli bir süreci olanların tarihi kökenlerine inerek anlamlandırmaya çalışacağız.

1- Ölümün Belirtileri ve Bunlardan Sakınma ile İlgili İnanç ve Uygulamalar

Anadolu halkı arasında bir takım olay ve durumlar, muhtemel ölümün ön-belirtileri olarak kabul edilmektedir. Bu olaylar, yukarıdaki tasnifte de görüldüğü gibi şu şekildedir.

a- Fizyolojik Belirtiler: Bu belirtiler, tarih boyunca insanın kişisel olarak tecrübe etmiş olduğu belirtiler olup, tarihsel anlamda belli bir olaya dayandırılması imkansız görünmektedir. Bu husus, halk biliminden daha ziyade tıp bilimini ilgilendirmektedir. Örneğin, ölümcül hastanın konuşamaz oluşu, gözlerini bir noktaya dikmesi, ağzının tuhaf tuhaf hareket etmesi, bedenin şişmesi, uzuvların katılaşmaya başlaması vb. (Örnek, 1979:31-34)

b- Psikolojik Belirtiler: Bu türden belirtiler toplumdan topluma değişiklik göstermekte olup, ülkemizdeki görüntüleri, ölümcül hastanın bir şeyi vasiyet etmesi, uzaktaki akrabalarını yanına çağırması ve onlarla vedalaşması, helalleşmesi biçimindedir. Bu tezahürler, insanların uzun bir tecrübesi sonucunda ölümün ön belirtisi olarak kabul edilmekte olup, yukarıda anlatılan fizyolojik belirtiler gibi, tarihsel olarak belli bir olaya dayandırılması imkansız gibidir (Örnek, 1979:30-31).

c- Rüyada Görünenlerle İlgili Belirtiler: Ülkemizde belki de en yaygın ölüm belirtileri, rüyalarda görülen olay ve nesnelerin muhtemel ölüm ile ir-tibatlandırılması biçimindedir. Bu türden rüyalar beş kategoride ele alınabilir:

c.a- Şahıslarla İlgili Rüyalar: Bu türdeki rüyalarda, rüya gören kişi, rüyasında ölmüş bir kimse tarafından çağrılırsa, rüya gören kimsenin yakın bir sürede öleceği şeklinde yorumlanır (Kişisel Gözlem; Örnek, 1979:25-30).

Böyle gelecek olan muhtemel ölümü uzaklaştırmak veya bundan sakınmak için ülkemizde yaygın olarak, ailecek veya topluca en yakın evliya kabrine gidilir ve orada Kuran'dan ayetler ve dualar okunur, para, yiyecek-içecek veya giyecek türünden sadaka dağıtılır. Bunlar yapılırsa, rüyadan dolayı muhtemelen gelecek olan ölüm uzaklaştırılmış olur.

c.b- Hayvanlarla İlgili Rüyalar: Bu türden rüyalarda kişi at, kurt, köpek, çakal, tavuk, karga-kartal, yılan gibi hayvanları görürse kendisi ya da aileden birisinin öleceğine inanılır. Örneğin, kişinin rüyasında at sırtında bir yerden başka bir yere gitmesi. At sırtında kim var ise, onun muhtemelen öleceğine inanılır. Bu durumda, yukarıdaki paragrafta anlatılan korunma şekli burada da geçerlidir.

c.c- Eşyalarla İlgili Rüyalar: Kişi rüyasında ölü bir kimsenin eşya ya da eşyalarını görür ise, rüya gören kimsenin yakında öleceğine inanılır. Korunma biçimi yukarıdaki gibidir.

c.d- Bitkilerle İlgili Rüyalar: Kişi rüyasında bir ağacın kırılmasını veya yetiştiği mevsim haricinde meyve-sebze görürse, kendisinin ya da aileden birisinin öleceğine inanır. Bundan korunma biçimi de aynen yukarıda anlatıldığı gibidir.

c.e- Diş ile İlgili Rüyalar: Rüyada ağrıyan dişin çektirilmesi, azı dişin kırılması yakın bir akrabanın öleceğine işaret olarak inanılır. Azı dişin kırılması, yakınlardan yaşlı birinin öleceği inancını canlandırır.

Şüphesiz, yukarıda verdiğimiz örneklerin sayısı çok fazla arttırılabilir. Bunun için folklorik ve antropolojik alanlardaki derlemelerin incelenmesi, bunlara ek olarak da bu tür çalışmaların sürdürülmesi gerekmektedir.

Elimizdeki bu bilgilerin genel bir analizini şu şekilde yapmamız mümkün görülmektedir. Rüyadaki olayların muhtemel ölümü çağrıştırmasının temeli ne olabilir? Bu sorunun cevabını bulabilmek için, Anadolu insanının içinde bulunduğu dini ve kültürel coğrafyaya bir göz gezdirmek gerekir. Geleneksel Türk Kültür çevresi içerisinde yaşayan Türklerin günlük hayatı ile ilgili bilgileri ihtiva eden kaynaklardan olan sözlü gelenek ürünleri Türk Destanları ile Yazıtlarda rüya ile ilgili inanış ve uygulamalara pek rastlanmaz. Sadece, Oğuz Destanında kahramanların görmüş olduğu rüyalar vardır, ama bunlar da devlet idaresi ile ilgilidir (bir altın yay ile üç gümüş ok) (Ögel, 1971:203). Bunun haricinde günlük hayatla ilgili rüyalar hakkında bir bilgi göremiyoruz. Bu türden inancın, yani günlük hayatla ilgili rüyaların temeli büyük bir ihtimalle İslami (veya Sami) geleneğe dayanmaktadır. Çünkü Yahudiliğin kutsal kitabı Tevrat ile İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'da ve Peygamberin hadislerinde bu konuyla ilgili inanç ve uygulamalar bolca görülmektedir.

Tevrat'ın Tekvin bölümünün 37. Bab, 5-11. Ayetleri arasında Hz. Yusufun gördüğü rüya ve babası Yakub'un bu rüyayı yorumlaması, yine aynı bölümün

41.Bab 1-36. Ayetlerinde de Hz. Yusufun, Mısır Firavununun görmüş olduğu rüyayı yorumladığı haberi verilmektedir.

Kur'an'da da (Yusuf: 4-6) yine Hz. Yusufun görmüş olduğu rüyanın babası tarafından yorumlanışı görülmektedir. Rüya şöyledir: "Yusuf babasına "Babacığım! Rüyamda onbir yıldız, güneş ve ayın bana secde ettiklerini gördüm" demişti. Babası şunları söyledi: "Oğulcuğum! Rüyanı kardeşlerine anlatma, yoksa sana tuzak kurarlar; zira şeytan insanın apaçık düşmanıdır. Rabbin seni böylece rüyandaki gibi seçecek, sana rüyaları yorumlamayı öğretecek..." Bu yorumda vurgulandığı gibi Hz. Yusuf, rüya yorumlamayı öğrenmiştir. Bu sonucu biz yine Tevrat ve Kuran'da görmekteyiz: Hz. Yusufun Mısır macerası sırasında, hapishanede iken, hapis arkadaşlarının rüyasını yorumlaması neticesinde (Kur'an, Yusuf:36, 37, 41) Onun bu konudaki uzmanlığı Firavun'un kulağına gider ve Firavun da görmüş olduğu rüyayı yorumlaması için Yusufu çağırtır ve yo-rumlattırır (Kur'an, Yusuf:43-50). Ayrıca Hz. İbrahim'in rüyası ile ilgili bilgiler de yine Kur'an'da geçmektedir (Kur'an, Saf-fat:102-106).

Hz. Peygamber de çevresindeki sahabeden insanların görmüş olduğu rüyaları yorumlamıştır. Onun yorumlarında beyaz, yeşil ve kırmızı gibi renkler temel olarak alınır.

Buraya kadar yapılan tahlilimizde görüldüğü gibi, Geleneksel Dönem Türk inancında, günlük olaylarla ilgili rüya yorumlamaları görülmezken, İslami etkinin neticesinde, Müslüman Türkler de günlük olayları değişik biçimlerde yorumlamaya başlamışlardır. Şöyle ki, ilk İslami dönem Türk eserlerinde de benzer yorumlamalar bulunmaktadır. Örneğin, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bi-lig'inin (1070), 4366-4375. Satırlarında rüya tabircilerinden bahsedilmekte olup uykudan önce yenen yiyeceğin cinsine göre, mevsime göre, günlük işlere göre ve şeytani olup olmadıklarına göre rüya yorum ve tasnifi yapılmıştır (Hacib, 1991:-satır sayısı- 6005-6288).5

Ancak burada bizim için önemli olan esas mesele, ayet ve hadislerde çok az sayıda rüya motifleri kullanılırken, nasıl oluyor da Anadolu insanı çok sayıdaki rüya motiflerini ölüm belirtisi olarak kullanmaktadır? Bunları nereden almışlardır? Neye dayanarak söz konusu motifleri uğursuz ya da ölüm belirtisi olarak kabul etmişlerdir?

Bu soruların cevabını biz, bazı motiflerle ilişki kurmak suretiyle, Türk Destanlarında bulabiliriz. Ancak günümüzdeki bazı motiflerin temeline ulaşmamız imkansız olabilir. Bu türden olanları ise, kişisel tecrübelerin, zamanla toplumsallığa dönüşmesi prensibine göre anonimleştirebiliriz.

Türk Destanlarından birkaç örnek verecek olursak, Yakut mitolojisinde karga ya da kartal motifi, yukarıda anlattığımız ölüm belirtisi motifi ile benzerlik göstermektedir. Hikayeye göre, kahraman Er-Sogotoh, insanları korumak için cehennem zebanisi Buura Doh-sun ile savaşır ve zebaninin başını keser, vücudunu da paramparça

edip göklere savurur. Yalnız, zebaninin kalbinin bir ucu kalmış, o da bir karga olup uçmuştur. Bundan dolayı karganın sesi kötü, işareti uğursuz imiş (Öğel, 1971: 106).

Yılan motifimizi de Altay Türklerinin mitolojisinde geçen bir olayla açıklayabiliriz: İlk erkek Töröngei ve ilk kadın Eci'nin cennette Tanrı'nın yasakladığı meyveyi yemeleri için şeytan, yılanı aracı olarak kullanmış ve bu iki kişinin tanrı tarafından ebedi hayattan fani hayata gönderilmeleri suretiyle cezalandırılmasına sebep olmuştur ve aynı zamanda yılan da insanlığın düşmanı olarak lanetlenmiştir (Ögel, 1971:453-456). Bu konuda M. Eliade da değişik kültürlerden derlediği yılan motifi değerlendirmesinde, yılanın insanın ebedi hayatına son veren bir sembol olduğunu ifade etmiştir (Eliade, 1971:164-167).

Eşya, bitki, diş ve şahıslarla ilgili rüyalardaki diğer motifler de, yukarıda da söylediğimiz gibi, kişisel tecrübelerin yaygınlaşması sonucunda kültürdeki yerini almıştır denilebilir.

d- Hayvanlarla İlgili Belirtiler

Hayvanlar Türk kültüründe çok önemli bir yere sahiptir. Biz bunu kültürel ve edebi kaynaklarda görmekteyiz (Gülensoy, 1989; Çay,1983). Eski Türk Yazıtları'nâaki Irk Bitiğ adlı bölüm, Türklerin günlük hayatlarında hayvanlarla ne denli iç içe olduğunu anlatmaktadır.

Günümüzde Anadolu insanı, konumuzla ilgili olarak, bazı hayvanların davranışlarını ölümle irtibatlandırmış ve muhtemel ölüme işaret saydıkları davranışları hayatlarına sokmuşlardır. Söz konusu davranışlar hayvan çeşidine göre değişiklik göstermektedir. Bunlar;

d.a- Evcil hayvanlar: Kedi, köpek, at, koyun, keçi, inek, öküz.

Köpek, uzun uzun ulursa, acı acı ulursa, sabaha karşı ulursa, bir eve yakın ulursa, kapı önünde ulursa vs. ölümün ön belirtisi olarak kabul edilir. Geleceğine inanılan bu muhtemel ölümü uzaklaştırmak için, ya kovalanır ya taşlanır ya da "başını ye" denir.

Köpeğin bu gibi durumlara girmesinin nedeni olarak, insanlar tarafından "Azrail'i görür ve sahibine haber verir" şeklinde anlatılır (Örnek, 1979: 15-17).

Örneğimizdeki hayvanlardan atm ölüm önbelirtisi sayılan davranışı, ön ayaklarıyla yeri kazar ve kişnerse; ağlarsa; bulunduğu yerde yersiz tepinir, huysuzlaşırsa; hasta olan evde kişnerse; öküz ve inek örneğinde ise, hayvan birdenbire değişirse; sahibinden uzaklaşır-sa; alışılmamış sesler çıkarırsa; insan önüne çıkarak dikkat çekecek bir şekilde böğürürse vb. şeklindedir.

d.b- Yabanıl Hayvanlar ve Kuşlar: Tavşan, tilki, kurt, çakal, yarasa, yılan, horoz-tavuk, kaz, baykuş, karga-kartal, leylek.

Tavşan, yolcu önüne çıkarsa; tilki, anormal sesle ulursa-pavlarsa; kurt, gece ulursa; köstebek, eştiği toprak mezara benzerse; kaz, tüyünü dökerse; yarasa, gece öterek uçarsa; horoz, vakitsiz ya da (bölgelerimize göre) değişik zamanlarda (öğleyin, ikindi, akşam namazından sonra, gece yarısı) öterse; tavuk, horoz gibi uzun uzun öterse; baykuş, "viran viran" diye öterse, bacaya tünerse, acı acı öterse, ulursa; karga-kartal, sürekli öterse, bahçede öterse, kapıda öterse; leylek, ağzında ya da ayağında kara çaput getirirse, zamansız görünürse, muhtemel ölümün ön belirtisi olarak değerlendirilirler (Örnek, 1979:16-20). Bu davranışlar sonucunda, yakında vuku bulacağına inanılan ölümü uzaklaştırmak ya da bundan sakınmak için hayvan uzaklaştırılır veya kötü söz söylenir veyahut ta bir miktar yiyecek verilir. Bu sakınma ve tedbirlerden başka Anadolu'da en yaygın olarak görülen sakınma biçimi, fert ya da aile olarak en yakında bulunan evliya kabrine ziyaret gerçekleştirilir ve orada Kuran'dan ayetler, dualar okunur, kurban ya da sadakalar dağıtılır.6

Buraya kadar verdiğimiz tasvirlerin tarihsel sürecine göz atacak olursak, değişik dönem ve bölgelerde izlerine rastlayabiliriz. Köpeğin bu şekildeki motifi, İslami literatürde bulunmamaktadır, ancak, İslami dönem kaynaklarından Cüveyni'nin eserinde, atların şiddetli bir biçimde kişnemesi, develerin böğürmesi, köpek ve yırtıcı hayvanların havlaması ve uluması, öküzlerin böğürmesi, koyun sürüsünün tedirgin tedirgin meleşmesi ve kuşların tedirgin olması sonucunda, Uygurların, felaket işareti kabul etmelerinden dolayı, bulundukları yerden göç ettiklerinden bahsedilmektedir (Cüveyni, Ünal, 1996'dan naklen).

Aslında, buna benzer örneklerin temeli, her ne kadar zorlama bir yorum gibi görülse de, Türk kültürünün kaynaklarından sayılan Türk Destanlarında görülebilir. Altay ve Sibirya destanlarında köpek motifi, bazı durumlarda lanetlenmiş olarak gösterilse de Altay destanlarında (hatta günümüz Altaylıları arasında) köpek, insan canının dostu olarak görülür. Bu inanç şöyle anlatılır: ruh denilen süne, bazen bulunduğu bedenden ayrılır ve dağa, ormana veya bozkıra gezmeye gider. Dönüşünde eğer bu süne kendi bedenine değil de başka bir bedene giderse, yöneldiği o kişinin ölümüne neden olur. Böyle bir durumda süneyi ancak köspökçü7 denilen ruhani kimseler ya da köpekler görebilir. Köpeğin bu haberi, sahibine ulumak suretiyle bildirir (Anohin, 1924:404-453). Örneğimizdeki yılan motifine benzer bir örnek de Altay yaratılış destanında bulunur. Bu destanda, Tanrı,

cennetteki ölümsüzlük ağacının altındaki ilk insan Torüngei ile eşi Eci'ye bekçilik yapsınlar diye köpek ile yılanı görevlendirir ve kendisi oradan uzaklaşır. Gitmeden önce Tanrı, köpek ile yılana sıkı sıkı tembih eder ki, o ağaca şeytan Erlik'i yaklaştırmasınlar. Ama yılan ile köpek görevlerini ihmal ederler ve Erlik o ağaca yaklaşır ve meyvesinden Eci'nin yemesini sağlar. ... böylece ölümsüzlük diyarından çıkan bu iki insan ölümlü hayata girmiş olurlar (Ögel, 1971:451-458). Buradaki yılan motifi, insanın ölümüne sebep olan hayvan şeklindedir. Yılanın bu özelliği, Anadolu'da rüyada yılan görülürse muhtemel ölüm anlamı çıkartma şekline dönüşmüş olabilir. Köpekle ilgili benzer inanca, Türklerin komşuları olan Moğol ve Tibet destanlarında da rastlanır (Ögel, 1971:564-568).

Kurt örneğinde olduğu gibi, Türk Yaratılış Destamndaki Bozkurt motifi de benzer işaretleri insanlara bildirmektedir.

Hıtay Türklerinde, inanca göre tilki, sahibi ile aynı kadere sahipti. Tilki ölünce sahibi de ölüyordu. Bunun tersi de oluyordu (Ögel, 1971:558-560). Yukarıdaki örneklerimizdeki tilkinin bazı davranışlarıyla, ölümü haber vermesi inancı, belki de Hıtaylar arasında var olan inancın değişik motiflere girmesinin bir devamıdır.

Biz bu gibi davranışların tümünün tarihsel ve kültürel temeline inerek bir anlamını bulma imkanına sahip değiliz. Ancak, daha başka örnekleri de bütün Türk Dünyasının kültürel ve tarihi bilgileri toplanabilirse, yukarıda yaptığımız gibi, zorlama bir yorumla da olsa, bulabiliriz. Bununla birlikte, bütün davranışların, bu şekilde temellendirümesi de söz konusu olamaz, çünkü bir takım davranışlar, kişisel tecrübelerden sonra yaygınlaşıp toplumsallık derecesine çıkmış olabilir.

Bu konuyu burada keserek, diğer örneklerimizin tasvirine geçelim.

e- Nekromantik Belirtiler

Cenaze töreni boyunca kullanılan eşyaların kullanılması veya ölüm olayının gerçekleşmesi anında görülen bazı olaylarla ilgili olan inançlara nekromantik inançlar denir. Bu tür inançlar ve sakınma biçimlerine bazı örnekler şöyledir:

Tabut taşınırken sallanırsa, geri geri gelirse, sağa-sola dönerse, gıcırdarsa; definden sonra tabut yerde sürünürse, üzerine oturulursa, orada bulunanlar arasında yeni bir ölümün vuku bulacağına inanılır. Bundan korunmak için ise, örneklerde anlatılan durumların olmaması için tedbir alınır.

Mezar eşilen kazma-kürek, eve sokulursa, üst-üste bırakılırsa, mezar eşerken bu malzemeler elleşerek kullanılırsa yeni bir ölümün vuku bulacağına inanılır.

Bunlardan başka su ısıtılan kazan veya kullanılan başka eşyalarla ilgili inançlar da vardır (Örnek, 1979:30).

Bu inanç ve uygulamalara benzer örneklerin çok eskilere dayandığını söyleyebiliriz. Eski ve Ortaçağda Altaylarda yaşayan Türkler cenaze törenlerinden sonra karşılıklı iki ateş yakarak ve bunların her birinin yanına altından insanların, hayvanların ve eşyaların geçirilmesi için birbirine uçlarından iple bağlı iki mızrak yerleştirerek bunların aralarından geçmek suretiyle kendilerini arıttıklarından söz etmektedirler. (Roux, 1999:155) Günümüz Yakut Türklerinin cenaze törenlerinden sonra dönüş yolunda yaktıkları bir ateşin üzerinden atlamaları ve ölünün ateşten geçemeyeceğine inanmaları Altay Türklerinin adetle-riyle örtüşmektedir. Altay ve Uygur Türklerinde ölen kişinin adının anılma-ması ölüm mekanizmasına karşı alman önlemlerden kabul edilmektedir.

Geleneksel Türk dinindeki bu inanç ve uygulamalar farklı biçimlere bürünerek varlığını İslam dininin şekillendirdiği Anadolu Türklüğünde de devam ettirmiştir. Anadolu Türklüğünde herhangi bir ölümün gerçekleştiği esnada ölümden korunma için yapılan bazı uygulamalardan bahsedecek olursak: Ölüevin-deki yemekler boşaltılır (ölüm bulaşmıştır endişesiyle) mahallede ölen olursa, o mahalledeki su dolu kaplar boşaltılır. Ölü yıkanırken uyuyan kimseler uyandırılır cenaze evden çıkınca ardından su dökülür. Ölü yıkandıktan sonra su ısıtılan kazan ters çevrilir. (Örnek, 1979:9) Görüldüğü gibi temelde aynı gaye için yapılan uygulamaların milletin içerisinde bulunduğu inanç coğrafyasına göre şekillenerek devam ettiğini görmekteyiz. Bu konudaki uygulamaların, performans teorisi bağlamında ele alınması gerektiği kanaatindeyiz (Çobanoğlu, 1999:258).

f- Doğal Olaylarla İlgili İnanç ve Uygulamalar

Günümüz Anadolu Türklüğünde kökeni eskilere dayanan inanç ve uygulamalardan bir kaç örnek verelim. Ay ve güneş tutulması olayının geniş anlamıyla ölümü kapsadığı ve büyük adamlardan biri ya da birkaçının öleceğini, kıyametin kopacağını, ortalığın karışıp savaş olacağını belirten ön tabiat olayları olarak inanılır. (Örnek, 1979:24) Diğer bir olayı ise yıldız kaymasıyla ilgilidir. Nasıl ki ay ve güneş tutulması yeryüzündeki bir takım uğursuz olaylara ön belirti sa-yılıyorsa yıldız kayması da aynı biçimde yorumlanmaktadır. Gökyüzü ile yeryüzü arasında kurulan dinsel, büyüsel ilişkilerden biri de insanların gökyüzünde birer yıldızı olduğu inancında yatmaktadır. Böylece insanlarla yıldızlar arasında kayma göçme ve sönme yönünden benzerlikler kurulmaktadır. Bu inanç değişik bölgelerde şu ifadelerde kendini bulur: Yıldız kayması ölüm belirtisidir, gökten düşen yıldızın sahibi öldü demektir, yıldız kayması görülünce birinin öleceğine inanılır, kuyruklu yıldızın görülmesi ölümün çok olacağı

biçiminde yorumlanır (Örnek, 1979:24).

Tabiatla iç içe yaşayan Türkler arasında bir takım doğa olaylarının, kültürlerinde de yer aldığı, Türk kültür tarihinde bolca görülmektedir. Eski ve Orta çağda Altaylarda yaşayan Türkler arasında yıldırım düşmesi olayına Tanrının bir laneti olarak bakılmaktaydı. Uygur-larda ise yıldırım düştüğü zaman göğe doğru ok atılır ve bulundukları yeri terk ederlerdi (Roux, 1999:78). Buna karşın Altaylarda yaşayan Türkler gök gürle-mesinin kötü ruhları kovduğuna inandığı için hayırlı bir olay olarak karşılamaktadır (Roux, 1999:80). Yukarıda bahsetmiş olduğumuz uygulamalar, bu inanç ve uygulamaların tezahür etmiş hali olsa gerek.

2- Ölüm Olayının Gerçekleştiği An ile İlgili İnanç ve Uygulamalar

Burada, ölümden hemen sonra yapılan bu inanç ve uygulamaların Anadolu sahasında nasıl cereyan ettiğine dair örneklere bakalım.

a- Ölünün gözlerinin kapatılması: Bu eylemin yapılma gerekçeleri bölgelere göre farklılıklar arz etmektedir. Bunlardan birkaç gerekçe sayacak olursak; bu dünyada gözü kalmasın diye, mezara gözü açık girmesin diye, ardından birini götürmesin diye vb. yorumlar vardır.

b- Ölünün çenesinin bağlanması: Ruhu yarılmasın diye içine şeytan girmesin diye, ağzı toprak dolmasın diye.

c- Ölünün bulunduğu odanın penceresi açılır: Ruhu çıksın diye, Azrail çıksın diye, melekler içeri girsin diye (Örnek, 1979:47).

Bütün bunların yanında, doğal olarak en yakında bulunan hoca veya imam gelerek ölü üzerine Kuran'dan sureler (özellikle Yasin Suresini) okur. Cenaze yakınları ise, ölüm olayını camilerde se-la okutarak ya da gazetelere ilanlar vererek ya da diğer iletişim araçlarını kullanarak duyururlar ve defin için gerekli hazırlıkları yaparlar.

Türklerde ölüm anı ile ilgili inanç aslında bize Türklerin olayları kavrama kabiliyeti hakkında da bilgi vermektedir. Altaylarda eski ve ortaçağda yaşayan Türkler doğada yaptıkları bir gözlemin ardından ruhun solunumla bir olduğuna inanmışlar ve uyku sırasında nefes alıp vermenin yavaşlamasıyla dünyada dolaşan ruhun bedenden ayrıldığında gördüğü rüyaların, dünyadan sonra gideceği yer olduğu inancına sahiptirler. Genellikle uykudan uyanırken ruh bedene geri döner fakat temelli olarak da gidebilir işte bu ölümdür. Yani buradan yola çıktığımızda Türkler uyku halini ölümün kardeşi olarak görmektedir diyebiliriz. Geleneksel Türk inancının ölümle ilgili bu bölümü bize Kuran'ı Kerim'de geçen "Allah ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda ruhlarını alır. Bu suretle hakkında ölümle hükmettiği ruhu tutar ötekini muayyen bir vakte kadar bedene salıverir" (Zümer, 42) ve "Geceleyin sizi öldüren sonra belirlenen süre tamamlansın diye gündüzün sizidirilten O'dur. ..." (Enam, 60) Ayetlerle örtüşen bir inanca sahip olduğunu göstermektedir.

Türkler ruhun ölümden sonra göğe yükseldiğine inanırlar. Göğe yükselmek için ruhun kanatlı bir nesne olması gerektiği inancı hakimdir. Dolayısıyla Türkler herhangi bir kişinin ölüm olayı kapalı bir mekanda gerçekleşmişse bulundukları mekanın (kapı, pencere vb.) dışarıya açılan bölümlerini açarlar çünkü ölünün ruhunun rahat uçmasını isterler. Roux bu konudaki uygulamaların Anadolu'da yaşayan Türkler arasında devam ettiğini kendisine Pertev Naili Boratav'm nakli ile şu şekilde vermiştir "O anda ölünün odasına kediler sokulmamıştır kedinin sineği yani ruhu yemesinden açıkça korkulduğu görülmektedir." Söz konusu olay Mudurnu bölgesinde gerçekleşmiş (Roux, 1999:159).

Yine bu örneklerde görüldüğü gibi inanç ve uygulamaların tıpkı kültürün diğer unsurlarında olduğu gibi bu bölümde de farklı kalıplara bürünerek devam ettiğini görüyoruz.

Yine Anadolu'da uygulanan ölünün yatağını değiştirmek ve sonrasında başında ağlama geleneği bize eski Türklerde ölü çadırı kurulması ve ölünün ruhunun çıktığı ilk yerden alınıp bu çadıra götürülmesi bize bu uygulamalar arasındaki paralelliği çağrıştırıyor.

3- Devir ve Iskat

Devir ve Iskat kavramını kısaca açıklayacak olursak ölen bir Müslüma-nın sağlığında çeşitli nedenlerle tutamadığı oruçları, kılamadığı namazları ve yerine getiremediği yeminleri için bir fakire fidye verilmesi şeklinde özetlenebilir ama bu eylem bir ritüel halinde yapılır. "Ölenin yaşından -erkekse on iki, kadınsa dokuz yıl-indirilerek hesaplanan para bir çıkın içinde halka halinde hazır bulunan yoksullardan birine, ölenin mirasçılarından ya da vekillerinden biri eliyle verilir. Yoksul kimse parayı aldıktan sonra "aldım, kabul ettim" diyerek geri verir. Bu işlem ölenin oruç borcu bitinceye kadar sürdürülür. Ardından aynı işlem ölenin namaz borcu ve söz verip de yerine getiremediği yeminler için de -para verilen yoksullar değiştirilerek- yapılır (Örnek, 1979:59).

Tasvirini verdiğimiz devir –ıskat uygulaması, aslında öteki hayat ile ilgili inancın bir göstergesi niteliğindedir. Geleneksel inançtaki Türkler arasındaki bu türden inanç ve uygulamanın ilk şekli ölünün defni esnasında yapılan eylemler ve onunla birlikte gömülen eşyalarıyla karşımıza çıkmaktadır. Türkler ölümden sonraki hayata yine bu

dünyadaki gibi devam edileceği inancına sahip oldukları için en kıymetli eşyalarını, savaş aletlerini ve atlarını da ölü ile birlikte gömerlerdi (İnan, 2000;130-189).

Bu inançtan kaynaklanan ka-ğan'mn veya bir komutanın ölümü kendisiyle birlikte ona gittiği yerde eşlik etmek üzere sayıları yüzleri bulan askerlerin de ölümlerini beraberinde getirir ve birlikte gömülürlerdi (Roux, 1999;172). Roux, bununla ilgili olarak Van Der Le-euw'den şu alıntıyı yapar: "Ölümleri ve yeniden doğuşlarıyla hizmetkârlar efendilerinin ölümünü ve yeniden doğuşunu kolaylaştırır". Bu cümleden çıkan anlam şu olmalıdır: Birlikte cefa çekmek ve ölmek yeni bir hayatın ortaya çıkmasına neden olur. Aslında bu inanç ve uygulama Türklerde ferdiyetçiliğin değil toplumcu düşüncenin ön planda olduğunu gösteriyor. Fedakârlık, yaşatmak için yaşama düşüncesi ve sadık dostluk kavramlarının içini Türklerin nasıl doldurduğunu gösteriyor.

Altay Türklerinde evlenme yaşına gelmeden önce ölen çocukların durumu, ölümden sonraki hayatın kaygısından dolayı, ciddi bir problem olarak görülür. Ölümlerinden sonraki zaman süreci yaşasaydı evlenme çağma gelebilecek kadar işlediği dönem hasıl olduğunda çocuk tıpkı hayattaymış gibi kaderi kendisiyle aynı olan bir genç kızla gıyabi bir törenle evlendirilir, bu süreç sanki gerçekmiş gibi aileler birbirleriyle kendilerini akraba kabul ederler ve hatta yeni bir çifte gerekli olan eşyaların resimleri çizilir ve bunlar yakılarak dumanının haberci gittiğine ve onlara ulaştığına inanılır. Bu eylem tıpkı bir düğün ritüeli çerçevesinde gençler hayattaymış gibi yapılır (Roux, 1999:182). Altaylarda yaşayan bu uygulamanın günümüz Azer-baycan Türkleri arasında yaşadığı bilinmektedir (Seyidov, 1989:284).

Diğer bir taraftan Türkler ölümden sonraki hayata yeniden başlayacağı zaman bu dünyadan gidiş şeklinin tam tersi olacağına olan inançtan dolayı, ölünün eşyalarını kırıp öylece mezarlara koyarlardı bununla birlikte sağlam eşyalar da vardı tabii ki, fakat ölü nasıl ki dirilecek-se kırık olanlar da düzelecekti (Roux, 1999:183).

Türklerde ölümden sonra tekrar doğum ve hayatın devam edeceğine olan inanç yer yer onların ölüyü mezara koyuş şeklinde de kendini göstermiştir. Mesela; gömme olayını ana rahminin bir sembolü olan mağaraya ve toprağa başı ve ayaklan içe bükey cenin gibi yerleştirme olayını yeniden doğuşun ön hazırlığı olarak düşünmüşlerdir (Roux, 1999:184).

Türklerin ölümden sonraki hayatla ilgili inanç ve uygulamaları Anadolu coğrafyasına taşınırken belirli bir süreç doğrultusunda inanç coğrafyasında değiştirip İslâm dininin Ahiret anlayışıyla şekillenmiştir. Ölümden sonraki hayatla ilgili ölü için yapılan son hazırlık, yukarıda söz konusu ettiğimiz Devir ve Iskat diye adlandırılan bir ritüelin ortaya çıkışma sebep olmuştur.

4- Ölünün Defni

Ülkemizde ölünün defni İslami geleneklere göre ölünün gasli, kefenlenme-si, tabuta konması ve cenaze namazının ardından mezara konması şeklinde gerçekleştirilir.

Gasil ve kefenleme sürecinde bölgelere göre bir takım mahalli uygulamalar görülür. Bunlar bazı kokulu bitkilerin cennet kokusu inancıyla gasil suyuna konulması, kefene ayet ya da dua yazma biçiminde gözlemlenir.

Ölünün defni için yapılan inanç ve uygulamaların Anadolu coğrafyasına yansıması da yine coğrafi mekanla birlikte, inanç coğrafyasının da değişmesiyle İslami unsurlar bakımından ağırlık göstermekle birlikte, yine bu eski inanç ve uygulamaların devam ettiğini görmek mümkündür (Kalafat:90-102). Bu konudaki en eski kaynaklara Çin yıllıklarından ulaşılmaktadır. Eski ve Orta Asya Türklerinde ilk örnekler yine hükümdarların ölümlerinde karşımıza çıkıyor. Zira kaynaklara geçirilmiş olması bize bu törenlerin yapıldığı kişinin belli bir statüsü olduğunu gösteriyor. Türkler cenaze törenlerine önem verdikleri için ölümün gerçekleşmesinden sonraki yedi gün süreyle cenaze işlemlerinin hazırlığı için ölüyü bekletirlerdi. (Roux, 1999:61) Ancak bu süreden sonra cenaze töreninin tarihi ve yeri belirlenirdi. Törenin ilk hazırlığı ölünün ayrı bir yerde kurulan ölü çadırına taşınmasıyla başlardı. Bu konuda kaynaklar Atilla'nın cenaze törenini şöyle anlatmaktadır. "Cesedini büyük bir gösterişle, herkesin onu seyredebilmesi için meydana kurulan ipekten bir çadır içinde sergilediler" (Roux,). Bu bilgilere göre Göktürklerden herhangi birisi öldüğü zaman ölüyü çadıra korlar. Oğullar, torunları, akrabaları, atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önünü sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışık akar. Bu ritüeli yedi defa tekrarlarlar sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber ateşte yakarlar; külünü, yılın muayyen bir gününde, mezara gömerler. İlkbaharda ölenleri sonbaharda, atların ve yaprakların sarardığı zaman gömerler. Kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman gömerler. Defin gününde ölünün akrabaları, tıpkı öldüğü günde yapıldığı gibi, at üzerinde gezer ve yüzlerini keser, ağlarlar (İnan 2000:177,178).

Türklerde cenaze töreni uygulaması esnasında ölü konmuş çadırın etrafında yedi defa dönme geleneğinin gezegenlerle ilgili olduğunu ve bunun bir inanç sistemi olduğuna kanaat getiren düşünürler vardır. Bu kimselere göre, kutsal olarak kabul edilen yedi rakamı yedi gezegenle bağlantılandırılmış olsa gerek. Zira bu görüş cenaze töreninden önce yedi gün bekleme olayını da aynı gerekçeye bağlamaktadır. Daire çizerek dönmelerinin, gezegenlerin hareketine benzemesi yada bunları hatırlatması nedeniyle bu konu astrobiyoloji ile irtibatlandırılmıştır (Roux, 1999:246).

Azerbaycanlı araştırmacı yazar Mi-reli Seyidov, yukarı paragraflarda anlatılan sahneleri farklı bir yoruma tabi tutmaktadır. O ölü çadırının etrafına toplanan insanların matem tuttukları esnada onları yönlendirmek ve ölen şahsın hayatını tasvir etmek için ölen kişinin hayatı boyunca dönemlerine göre edinmiş olduğu arkadaşlarının meydana çıkıp onunla hangi dönemde arkadaşlık yapmışsa, o yıllar içerisindeki hatıralarını "pantomim" sanatçısı gibi icra ettiğini ve tasvirlerle onunla olan anılarını anlattığını ifade etmektedir. Bu bilgide ilginç olan, M.Seyidov'un bu durumu Geleneksel Türk Tiyatrosu olan Orta Oyu-nu'nun başlangıcı olarak yorumlaması-dır (Seyidov, 1989:342). Bizim kanaatimiz de insanın sosyal bir varlık olduğunu düşünerek yola çıktığımızda ve Türk Milletinin karakteristik özelliğini de gözler önüne alarak cenaze törenlerinin örtük işlevleri içerisinde her türlü etkinliklerin olabileceği şeklindedir.

5- Yas Tutma ve Başsağlığı

Yakınını kaybeden kişiler, doğal olarak, yaşadıkları acılarını değişik şekillerde gösterirler. Aşağıda temas edeceğimiz yas süresi boyunca, sevdiğini kaybeden kimselerde gözlemlenen yas tutma tezahürleri açık renkli elbise giymeme, fazla yememe, eğlenmeme, rad-yo-tv. gibi araçları kullanmama, sakal tıraşı olmama (günümüzde devlet memuru olan kimseler bunu mecburen yerine getirmezler), düğünlere katılmama şeklindedir.

Yas süresi, ölüm anı ile başlar. Bu süre, kişilerin toplumsal statüsüne göre değişiklik arz eder. Kırsal kesimlerde yas süresi bir yıl veya daha fazla tutulurken, şehirlerde yaşayan ve devlet memuru statüsündeki ya da özellikli işlerde çalışanlar, bu süreyi daha kısa tutmaktadırlar.

Yas süresince, yakın veya bildik kimseler yaslı kişileri ziyaret ederek teselli edici ve avutucu bir takım sözler söyleyerek yaslı insanların acılarını paylaşırlar, onların günlük hayata en kısa zamanda bağlamalarını arzu ederler.

Yas süresi Anadolu'da çoğunlukla bir yıldır, ancak aşağıda temas edilecek olan anma günlerinden birinde de kişi, yastan çıkabilmektedir, ama en fazla yastan çıkılan gün "Ölünün Kırkıncı Gü-nü"dür.

Günümüz Türkiye'sinde Cenaze Törenleri, başsağlığı ve yas ile ilgili inanç ve uygulamalar yukarıda da belirttiğimiz gibi halk inancının Önüne geçilmedi-ğinin göstergesidir. Söz konusu olan bu inanç ve uygulamalar etnolojik temeli bakımından aynı, fakat biçimsel ve yöresel özellikleri bakımından farklı şekilde karşımıza çıkar. Bu törenler ele alınırken, işlevsel teori göz önünde tutularak değerlendirilmelidir (Çobanoğlu, 1999:213).

Söz konusu inanç ve uygulamaların tarihi kökenlerini görmemiz açısından, Türk kültürünün temel kaynaklarından olan Orhun Yazıtları, Divan-ü Lügati't-Türk ve Dede Korkut Hikayelerinde nasıl yer aldığına bir bakalım.

Kitabelerde Bilge Kağan, Kültegin için yapılan yas töreninden şöyle bahseder; "Küçük kardeşim vefat etti. Ben yaşlandım. Görür gözüm görmez gibi; bilir bilgim bilmez gibi oldu. Ben yaşlandım. Zamanı Tanrı takdir eder, kişi oğlu hep ölmek için türemiş. Böyle yaşlandım. Gözden yaş gelerek, etten (?) gönülden feryat gelerek yanıp yıkıldım. Çok fazla yaşlandım. İki şad (ile beraber) Küçük kardeşim ve kardeş oğullarını (?) oğullarım, beylerim ve kavmim gözü, karşı (ağlamaktan) fena olacak diye sakındım". Bilge kağan'm oğlu babası için diktirdiği yazıttı da şöyle der ".....bunca kavimler, saçlarını, kulaklarını kestiler" (Orkun, 1987:50-52,70).

Kaşgarlı Mahmud'un Divan'mda ise, Afrasyab yani Alp-er Tunga için yapılan yas töreni şu ifadeyle tespit edilir. "Herkes kurt gibi uluşuyor, yakasını yırtarak bağırıyor ünü çıkasıya bağırıyor, gözü örtülesiye kadar ağlıyor" (Atalay, 1985, C. 1:189)

Cenaze törenlerindeki inanç ve uygulamanın Oğuz Sahasında nasıl devam ettiğine ise Dede Korkut Hikâyelerinde rastlıyoruz; Beyrek Hikâyesinde "beyre-ğin ölüm haberinin duyulması üzerine Beyreğin babası Kaba Sarığı kaldırıp yere çaldı, çekti yakasını yırttı, oğul oğul deyerek böğürdü. Feryat ve figan etti. Ak pürçekli anası boncuk boncuk ağladı, gözünün yaşını döktü, acı tırnak ak yüzünü, aldı çaldı, al yanağını yırttı, kargı gibi kara saçım yoldu, ağlayarak sızlayarak evine geldi. Bay Püre Beğ'in Penceresi altın otağına feryat figan girdi, kızı gelini kahkah gülmez oldu, Kızıl kına ak eline yakmaz oldu. Yedi kız kardeşi ak çıkardılar kara elbiseler giydiler" (Ergin, 1971:172).

6- Anma Günleri ve İlgili İnançlar ve Uygulamalar

Ölüyü anma ile ilgili inanç ve uygulamalar Anadolu Türklüğünde İslam kültürü çerçevesinde daha belirgin bir hal almıştır. Ülkemizde ölüyü anma günleri değişik adlar almakta olup, İsla-mi geleneğe göre gerçekleştirilmektedir. Şimdi ölümün arkasından yapılan Anadolu'da yaygın olan anma günlerine bir göz atalım.

a- İlk Gecesi: Ölünün defnedildiği günün ilk gecesi de anma günlerinden kabul edilebilir. Bu gecede tanıdıklar gelir, genellikle akşam namazı ile yatsı arasındaki süre içinde Kuran okunur dualar edilir, mevlit okutulur. Bu gecede ölü sahipleri genellikle yemek hazırlamazlar, bu işi komşuları üstlenirler. Bu gece aynı zamanda başsağlığı dileme anıdır da.

b- İlk Cuma: Defini takip eden ilk Perşembe akşamına bu ad verilir. Bu gecede ilk gecede olduğu gibi tören icra edilir. Misafirlere ikram edilen yiyecek ve içecekler nadiren yaslı aileler tarafından hazırlanır. Bazı aileler, bu günden sonra yastan çıkarlar.

c- Haftası: Definden yedi gün sonra, yukarıdaki gibi icra edilen anma gününe denir.

d- Kırkı: Definden kırk gün sonra icra edilen anma günüdür. Bu gün diğerlerinden farklı olarak tamamen cenaze sahibi tarafından organize edilir ve diğerlerinden geniş tutulur. Birçok kimse, bu günden sonra yastan çıkar.

e- Elliikisi: Ülkemizin her yerinde olmasa da büyük bir bölümünde bu gün de yukarıdakiler gibi İslami geleneğe göre icra edilir.

f- Kara Bayram: Definden sonra rast gelen ilk dini bayram (Ramazan veya Kurban), Kara Bayram olarak adlandırılır. Bu bayramda ölü sahibi, dışarı çıkıp başkaları ile bayramlaşmaz. Başkaları kendilerine gelir, ama bu buluşmada bayram havası görülmez, sanki ilk günkü gibi acılar içinde ağlaşılır. Ev sahibi, bayramlarda görülen şeker veya tatlı ikramı yerine, çay veya acı kahve ikram eder.

g- Yıldönümü: Ölünün yıldönümü gününde, kırkıncı gününde olduğu gibi çok şümullü bir anma gerçekleştirilir. Bu günde aile, diğer anma günlerine nazaran daha serbest hareket eder. Birçok kimse, bu günden sonra yastan çıkar.

Anma günlerinde görülen unsurlar, sosyal hayatın devamı ve bu tür merasimlerin insanların birbiriyle olan ilişkilerini pekiştirmesine kadar yorumlanabilir. Yemeklerin sunulması, gelenlere hizmet ve hediyeler dağıtılması gibi unsurlar bize bu tür merasimlerin örtük işlevinde toplumsal dayanışmayı hatırlatmaktadır (Connerton, 1999:66).

Bu gelenek Türklerde çok eski bir uygulamadır. Eski ve Ortaçağ Altay Türklerinden Hakanlar ölmeden önce cenaze törenlerinin nasıl yapılması gerektiğini yine söz konusu işlevlere uygun şekilde vasiyet etmekteydi (Roux, 1999:238).

Anma günleri ile uygulamalar ilk çağda yaşayan Türklerde ölünün cenaze merasimi süresince devam ederdi; şöyle ki; ölüm olayının gerçekleşmesi ve ondan sonraki süreç bir yılı bulmaktaydı, ölümün gerçekleştiği andan defin merasimine kadar gerçekleştirilen her türlü ritüeli anma olayının bir parçası olarak kabul etmekteyiz. Çünkü Türklerde ilk devirler itibari ile mezar ziyareti kültürü yoktu. Zira mezarlara ölüyle birlikte değerli eşyaları da konulduğu için mezarın yerini açılır ve eşyalar çalınır korkusuyla gizli tutuyorlardı. Özellikle de mezarın yerinin belli olmaması için ölünün gömüldüğü yerin üstünde atlarını tepin-diriyorlar ve yeri belirgin olmaktan kurtarıyorlardı.

Dolayısıyla anma merasimi ilk önceleri gıyabi olarak yapılır ve ruhlara kurban sunulur onun için fakirlere yemek verilirdi (Roux, 1999).

Sonuç:

Türklerde Cenaze Törenleri katiyen sıradan bir tören değil, bilakis bu törenlerin sosyolojik açıdan ele alınıp incelenmesi ve örtük işlevi ve arka planında olayın bir cenaze töreni olmadan öte, toplumsal dayanışma ve dinamizmin merkezini oluşturduğu kanaatindeyiz. Çünkü bu törenlerde paylaşmanın olduğunu görüyoruz. Bu tören esnasında olan olay ve olgular sürecin devam ettiği esnada üzüntüden çıkıp eğlenceye ve sosyal hayatın gereği olan icraatlara dönüşmektedir.

Törenlerin diğer bir boyutunda yeme içme geleneği yani ölü aşı diye tabir edilen yemek sunulması meselesi de bu törenlerin söz konusu ifade edilen sosyal bir organizasyon olduğunun somut bir örneğidir. Bu geleneğin günümüze kadar geldiğini çok rahat gözlemleyebiliyoruz; gerek cenaze merasimlerinde gerekse anma törenlerinde yemek verme geleneğinin fenomeni tabiki ilk devirlerdeki aş verme törenleridir.

Diğer taraftan cenaze törenlerinin insan iletişimindeki yerini de yorumlarken törenden dönüşte veya o esnada birbirini görüp tanıyan ve hatta birbirine aşık olan insanların varlığına da temas edilmiştir. Zira malumdur ki statüsü belirgin bir kişinin cenaze törenine değişik toplumlardan bile temsilcilerin katıldığı ve geniş katılımlı törenler yapıldığı bilinmektedir Hatta cenaze merasiminin zıt duyguları bir arada yaşattığı ve eğlenceye dönüştüğüne dair bilgiler var (Roux, 1999:278; Cohen, 1999:54).

Cenaze törenlerindeki inanç ve uygulamaların zincirin halkaları gibi bütünlük içerisinde devam ettiğini görmek mümkündür. Zira bu inanç ve uygulamaların çoğu Türklerin girmiş olduğu İslam Coğrafyasında batıl inanç veya dindışı olarak olumsuz fetvalarla ortadan kaldırılmaya çalışılsa da halk inancının kökeni çok derinlere dayandığı için her zaman bir şekilde hayat bulmuşlardır.

Konunun başından buraya kadar kaynaklarda rastlanan cenaze törenleriyle ilgili uygulamalar kültür bütünlüğü içerisinde bu geleneğin devam ettiğini ortaya koyuyor.

NOTLAR

1 İslamiyet'ten önce Türklerin sahip olduğu din hakkında bir çok adlandırmalar bulunmaktadır. Bunlardan en yaygını "Şamanizm" adlandırmasıdır. Ancak ülkemizdeki Dinler Tarihi uzmanları tarafından bu adlandırma, yanlış bir adlandırma olarak kabul edilmektedir. Çünkü Şamanizm, din olarak insan hayatının tümünü ilgilendiren bir sistem olmayıp, sadece vecd, istiğrak, sihir, büyü ve tedavi sanatıdır. Bundan dolayı Şamanizm, insanların günlük hayatını ilgilendiren muayyen bir sistemin sadece bir parçasıdır. Bundan başka, "Eski Türk Dini" adlandırması da kullanılmaktadır. Bu da geçerli olamayacak bir adlandırmadır. Çünkü, inancın eskisi veya yenisi söz konusu olamaz. İnançlar kaybolmaz, sadece bir takım motif değişmeleri içinde hayatlarını sürdürürler. Öyleyse, İslam öncesi Türklerin sahip olduğu dine ne ad verilmelidir? Görüşlerini burada özetlediğimiz bu dinler tarihçilerine göre, bu sisteme, "Gök Tanrı Dini" ya da "Geleneksel Gök Tanrı İnancı" veya "Geleneksel Türk Dini" denmelidir (Güngör, 1998:19-39; Günay-Güngör, 1998:33-44; Tanyu, 1980:). Biz bu çalışmamız boyunca, dinler tarihçilerinin vermiş olduğu adları kullanacağız.

2 Yaşayan Doğu Türklerinde "tın" kavramı, nefes ve can anlamlarında; Batı Türklerinde ise "dinlenmek" kelimesiyle karşılanmaktadır (İnan, 2000:176).

* Kullandığımız bu kullanma şekli (BK-... veya KT), Hüseyin Namık Orkun'un Eski Türk Yazıtları adlı eserinde geçen Bilge Kağan ve Kültigin yazıtlarını ve ardından gelen harf ve rakamlar da şimal, cenup, doğu, batı yönleri ile satır sayılarını göstermektedir.

3 "özinçe kergek bolmış" (KT-D3,4), "inim Kültigin özinçe kergek boldı" (KT-D30) ve "inim Kültigin kergek boldı" (KT-Ş10).— [Dipnot Sonu], "uçabar-mak"

4 "kanım kağan uçdukda özim sekiz yaşımda kaltım" (KT-D16), "kültigin kon yılka yeti yigirmike uçdı" (KT-ŞD), "onunç ay altı otuzka uçabardı" (BK-C10).

5 Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Ünal, "Kutadgu Bilig ve Dinan-ü Lügat'i-t-Türk'deki Halk İnançlarına Fenomenolojik Bir Bakış", TDA, 114, s. 215-224.

6 İlgili bilgiler Adana, Osmaniye, Kayseri, Sivas, Niğde yörelerindeki gözlemlerimize dayanmaktadır.

7 '"Köspökçi" (kös-göz) kökünden yapılmış bir kelime olup basiret, mükaşefe sahibi manalarını ifade eder (İnan, 1997:421).

KAYNAKLAR

Anohin, A. V. (1940), "Altay Samanlığına Ait Maddeler", çev. A. İnan, Makaleler ve încelemeler-1, Ankara, 1987, s.404-451.

Hacib, Yusuf Has (1991), Kutadgu Bilig, sade-leştiren R. R. Arat, Ankara, TTKY.

Atalay, Besim (1985), Divan-ı Lügatı't-Türk, Ank.

Cohen, Anthony Paul (1999), Topluluğun Simgesel Kuruluşu,çev.M..Kii<;ü\ı, Ankara, Dost Kitabevi.

Connerton, Paul (1999), Toplumlar Nasıl Anımsar, çev.A.Şenol, İst. Ayrıntı Yay.

Çay, A. Haluk (1983), Anadolu'da Türk Damgası, Ank.

Çobanoğlu, Özkul (1999), Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş, Ankara, Akçağ Yay.

Eliade, Mircea (1971), Patterns in Comparati-ve Religion, London.

Ergin, Muharrem (1971), Dede Korkut Kitabı, İst.

Eroğlu, A. Hikmet (2000), "Kırgızistan'da Bağımsızlık Sonrası Milli İdeoloji Arayışı Çerçevesinde Tenircilik", Ankara Üni. İlahiyat Fak. Dergisi.

Gülensoy, Tuncer (1989), Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları, İst.

Günay, Ünver-Harun Güngör (1998), Türk Din Tarihi, Kayseri, Laçin Yay.

Güngör, Harun (1998), Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kayseri Kıvılcım Yay.

İnan, A. (2000), Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ank.

Kalafat, Yaşar (1990), Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ank.

Kitabı Mukaddes, İstanbul, 1985.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı, Ank, 1983.

Nirun, Nihat - Cihat Özönder (1990), "Türk Sosyo-Kültür Yapısı İçinde Adetler, Örfler, Görenekler, Gelenekler" Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler, Ank., AKMY, s. 251-264.

Orkun, H. Namık (1987), Eski Türk Yazıtları, Ankara, TDKY.

Ögel, Bahaeddin (1971), Türk Mitolojisi, Ank. TTKY.

Örnek, Sedat Veyis (1979), Anadolu Folklorunda Ölüm, Ank.

Roux, Jean-Poul (1994), Türklerin ve Moğolların Eski Dini, çev. Aykut Kazancıgil, İst.

Roux, Jean-Poul (1999), Eski ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm, çev. Aykut Kazancıgil, İst.

Seyidov, Mireli (1989), Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünerken, Baki.

Tanyu, Hikmet (1986), İslamiyetten Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, İst.

Tuna, O. Nedim (1960), "Köktürk Yazıtlarında "Ölüm" Kavramı ile İlgili Kelimeler ve "Kergek bol-" Deyiminin İzahı", VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (1957), T.T.K.Y. sayı, 179, Ankara, s. 131-148.

Ünal, Mustafa (1996), A Comparative Study of Funeral Customs in Turkey and Azerbaijan ıvith Particular Reference to the Pre-Islamic Turkic As-pects, (Basılmamış Doktora Tezi) Birmingham.

Milli Folklor, 2002, S.54, ss. 86-101